

УДК: 316. 257

Валентин Пустовойт

ДО ПИТАННЯ ПРО АНАЛІЗ НЕПЕРЕДБАЧУВАНИХ НАСЛІДКІВ РЕАЛІЗАЦІЇ УТОПІЧНИХ СОЦІАЛЬНИХ КОНСТРУКТІВ

Трансформації соціуму за “лекалами”, окресленими відповідно до теоретичних утопічних конструктів, ніколи не давали очікуваних результатів. Це положення обґрунтовується аналізом реалізації окремих наріжних положень з утопій Платона, Т. Мора, Т. Кампанелли, А. Сен-Сімона, Е. Тарбури, Е. Кабе.

Ключові слова: утопічні соціальні конструкти, інформаційний суверенітет особистості, тотальна регламентація життя суспільства, глобальна катастрофа.

V. Pustovoyt. To question about analysis of unpredictable consequences of realization of utopian social constructions

Transformations of society in accordance with the patterns, outlined in accordance with theoretical utopian constructions, never gave the expected results. This position is grounded by the analysis of realization separate basic positions from utopias of Plato, Thomas More, Tommaso Campanella, Henri Saint-Simon, Ernest Tarburi, Etienne Cabet.

Keywords: utopian social constructions, informative sovereignty of personality, total regulation of society life, global catastrophe.

В. Пустовойт. К вопросу об анализе непредсказуемых последствий реализации утопических социальных конструктов

Трансформации социума по “лекалам”, очерченным в соответствии с теоретическими утопическими конструктами, никогда не давали ожидаемых результатов. Это положение обосновывается анализом реализации отдельных краеугольных положений из утопий Платона, Т. Мора, Т. Кампанеллы, А. Сен-Симона, Э. Тарбури, Э. Кабе.

Ключевые слова: утопические социальные конструкты, информационный суверенитет личности, тотальная регламентация жизни общества, глобальная катастрофа.

Непередбачуваність наслідків здійснення утопічних проєктів простежується починаючи з Платона, окремі положення “Держави” [1] якого були реалізовані в подальшій соціальній практиці. О. Руденко вдало охарактеризувала цілі, які переслідував Платон, передбачаючи для представників керівного прошарку суспільства повне державне забезпечення, починаючи з житла, й закінчуючи харчуванням: “На думку Платона, ідеальним є державний устрій, що визначається максимально можливим рівнем суспільної стабільності й спроможністю унеможливити будь-які соціально-політичні зміни, що є причиною людських страждань і державно-політичних перетворень. Для цього необхідно досягти монолітної єдності правлячої еліти шляхом забезпечення максимального рівня колективізації всіх сторін життя панівної верстви, скасування приватної власності й забезпечення державного контролю за освітою.

Ліквідація приватної власності для Платона не означає створення суспільства соціальної справедливості, рівності, як це проголошувалося комуністичною ідеологією. Це соціально-технологічний засіб увічнення державного устрою і влади керівної еліти “найкращих”, що дає змогу уникнути економічної експлуатації населення з боку адміністративної верхівки, яка є джерелом соціального напруження й конфліктів, а отже – суспільних змін, що руйнують державний устрій. Крім того, єдність керівної еліти справді різко зросте, якщо її представники сприйматимуть існуючу реальність у цілковито однакових термінах і реагуватимуть на зовнішні факти виключно однаковими почуттями [2, с. 7-8]”.

При реалізації цієї платонівської ідеї наслідки вийшли абсолютно несподіваними. Найяскравіше це виявилось в Радянському Союзі. Справді, економічної експлуатації для особистого збагачення членами більшовицької партії уникнути вдалося (хоча представники так званої “партноменклатури” завжди були краще від рядових громадян забезпечені матеріально). Зате експлуатації населення, при чому абсолютно безжальної, заради “світлого комуністичного майбутнього” не лише не вдалося – вона стала нормою життя (лише Голодомор в Україні, організований задля фінансування індустріалізації, уніс кілька мільйонів життів).

Але несподіваним боком у сталінському СРСР реалізація платонівської ідеї про повне державне забезпечення керманічів повернулася для них самих. Живучи в казенних квартирах, обставлених казенними меблями, годуючи свої сім’ї пайками, отриманими

в спецрозподільниках¹, не маючи змоги самостійно обирати місце роботи, а працюючи “там, куди направить партія”, представники “партноменклатури” часів сталінізму виявилися абсолютно залежними та безправними. Дуже яскраво це описано Олександром Беком у “Новому призначенні” [4]. Гавріїл Попов у післямові зауважив: “Адміністративна Система потребує працівників, які позбулися всього особистого, які уособлюють собою лише конкретний пост і відповідну функцію. Це не особистості, точніше, це особистості, у яких повинно залишитися тільки те особисте, що забезпечує успішну роботу системи [5, с. 195]”.

Платонівська утопічна система в плані непередбачуваних наслідків при реалізації не виняток. Шарль Жид і Шарль Ріст з приводу того, як утопічно уявляли собі сенсімоністи хто й за якими критеріями буде оцінювати здібності членів суспільства та внесок кожного в загальне виробництво (головні посадові особи, яких “інстинктивно почуття буде природно спонукати керуватися лише загальними інтересами”, й головним серед них буде “той, хто найбільше цікавиться долею суспільства”), зауважили: “Це не дуже втішно, оскільки навіть у найвеличніших людей інколи відбувається прикре змішування особистого інтересу з громадським [6, с. 177]”. Фактично сенсімоністи ідеалізували людську натуру. Однак, ідеалізація людини є лише одним з аспектів утопії. Головна причина в тому, що утопія, відштовхуючись від заперечення або неприйняття існуючих соціальних реалій, є інтенцією створення ідеальної соціальної структури, збудованої з таких компонентів, які або не спостерігаються в дійсності, або властивості яких недостатньо досліджені, а тому їхня взаємодія є непрогнозованою. Зумовлена цим непередбачуваність наслідків – це чи не найяскравіший вияв дії ефекту емерджентності в соціумі, відкритий спочатку в фізиці.

Крім того, на утопічних планах радикальної реструктуризації суспільства позначалася історична обмеженість. Наприклад, Томас Мор і Томмазо Кампанелла, живучи в феодалному суспільстві, уявляли приватного власника виключно паразитом, що майже повністю справедливо для тієї суспільно-економічної формації. Про те, що власник, наприклад, підприємець-капіталіст, може відігравати корисну організаторську роль, вони, природно, не підозрювали. Тож доходили радикальному висновку – треба знищити приватну власність [7, с. 88, 90-92; 8, с. 63].

¹ Г. Костюк наводить склад так званого “мікоянівського пайка” часів Голодомору, який і зараз вражає [3, с. 161].

Цікаво, що зокрема Мор фактично говорить про майновому рівність без власності, що звучить досить суперечливою – виходить рівність у тому, чого ніхто не має. Під цим невдалим формулюванням він, судячи з усього, має на увазі рівність всіх у споживанні.

При цьому у Томаса Мора та Томмазо Кампанелли передбачається, що кожен буде сумлінно трудитися, одержуючи усе необхідне суворо нарівні з усіма. Тобто, досить наївно постулюється, що потреби нівельовані, а сумлінність і працелюбність іманентні кожному члену суспільства. У цьому висловлюється сумнів, що-правда, вустами співрозмовників головних героїв, від імені яких ведеться розповідь. Характерно, що ні Мор, ні Кампанелла переконливих заперечень не наводять (наприклад, Мореплавець у Кампанелли посилається на патріотизм соляріїв) [7, с. 93; 8, с. 38].

Неодноразові спроби реалізувати цей підхід на практиці провалилися. І в масштабі окремих комун (зокрема, організованих Робертом Оуеном та Етьєном Кабе в США), і в масштабах держав (зокрема, в період так званого “військового комунізму” в Радянській Росії). І цей невдалий утопічний досвід доведеться врахувати, коли людство таки впритул візьметься за проблему запровадження раціонального, екологічно обмеженого споживання, чого неможливо буде досягти без виведення індивідуальної самосвідомості всіх земель на якісно новий рівень. Фактично треба буде здійснити революцію в системі життєвих цінностей і цілей.

Спостерігаючи, що в сучасному їм соціумі люди тисячами гинуть від голоду, хвороб, надмірної експлуатації, Т. Мор і Т. Кампанелла створили утопії, в яких всі члени суспільства були забезпечені всім необхідним: житлом, одягом, їжею і навіть статевими зносинами. І на тому, як вони планували цього досягти, теж позначився фактор історичної обмеженості. Адже Мор і Кампанелла шукали шляхи розв’язання проблеми фізичного виживання своїх сучасників на гідному людині рівні, який відповідав тогочасним уявленням (до речі, Олександр Свєнтоховський зауважив, що пріоритетом розвитку людства завжди була турбота про те, як нагодувати та вдягнути всіх, а не “те, як гарантувати свободу особистості, не порушуючи прав суспільства [9, с. 411]”). Це з висоти нашого часу казармене існування громадян Утопії та Міста Сонця скидається на стійлове утримання. А суцільна регламентація всього життя громади викликає дуже неприємні асоціації з тоталітарними соціально-політичними структурами ХХ століття. Але ні Мор, ні Кампанелла, ні їхній попередник і, судячи з усього,

заочний навчитель Платон, ні більш пізні утопісти просто не знали, яких монстрів тоталітаризму може породити суцільна регламентація суспільного життя. Бо відповідного історичного досвіду в людства ще не було.

Говорячи про непередбачувані наслідки реалізації утопічних суспільних моделей, варто зауважити, що Мор виявився радикальнішим за Платона і запропонував повне скасування самого інституту приватної власності для суспільства в цілому, а не тільки для окремої групи. “Унаслідок цього виникла ідея залучення всього працездатного населення до суспільно-корисної праці під контролем відповідних функціонерів державного механізму й перетворення праці на основний обов’язок громадянина перед державою [2, с. 8]”. До речі, пізніше Ернест Тарбурі в своїй утопії зробив прогноз, який підтвердився історичною практикою: та частина праці, яку забирає капіталіст у робітника під виглядом додаткової вартості, в колективістському суспільстві забиратимуть рахівник і контролер [див. дет.: 9, с. 302].

У більшості авторів-утопістів, які розробляли свої суспільні моделі після Томаса Мора, все населення залучене до суспільно-корисної праці – один із персонажів “Подорожі до Ікарії” Етьєна Кабе сформулював це так: “...Республіка робить нас усіх однаково багатими, вимагаючи лише, щоб ми всі однаково працювали [10, с. 317]”. Вочевидь, звідси має витоки ідея “трудових армій” (примусово-добровільного залучення населення до колективної праці) в перші роки радянської влади. Реалізація і цього утопічного положення завжди давала протилежний результат – всі ставали не однаково багатими, а однаково бідними.

О. Руденко зробила ще одне суттєве зауваження: “Теократична модель Т. Кампанелли базується на прихованому радикальному припущенні: релігія розглядається як основний важіль реалізації утопії, але виступає насамперед організованим соціальним інститутом, нерозривно пов’язаним із системою державної влади й управління, а зовсім не справою сумління окремої людини. Наслідком цього є різке посилення соціального контролю: скасування не тільки приватної власності, а й приватного життя взагалі, аж до особистих помешкань і родинних зв’язків включно. Т. Кампанелла відкрив соціальну технологію безперервного “перемішування” людей, метою якої стало недопущення виникнення між ними будь-яких спонтанних стосунків. Отже, якщо свідомою або несвідомою метою Платона і Т. Мора було забезпечення незаперечного

підкорення людини владі, то Т. Кампанелла прагне до повного й остаточного розчинення людського “Я” в середовищі структурованого владою соціуму [2, с. 9]”.

До речі, технологія безперервного “перемішування” громадян була реалізована в полпотівській Кампучії: осіб, віднесених до категорії “75” (так називали виселених з міст в сільську місцевість після захоплення влади “червоними кхмерами” в 1975 р.), постійно переміщали з місця на місце для того, щоб ламати солідарність між людьми [11].

Однак повернемося до використання релігії при створенні ідеального соціуму. Варте уваги, що теократичні утопічні моделі при реалізації на практиці виявилися більш стійкими. Цікаве пояснення цьому дав Олександр Свентоховський: крім того, що такі комуні зв’язані релігією, так їхній склад ще й більш однорідний, а комунізм їх більш поміркований. В той час, як комуні суто економічні склалися із суміші найрізноманітніших в моральному та інтелектуальному плані суспільних елементів, випадково об’єднаних ідеєю, “дуже слабо прикріпленою” до їхніх понять і схильностей, – ідеєю спільності майна, – сектантські громади, навпаки, склалися зазвичай з одного суспільного прошарку, мали більше духовної єдності й були скріплені й злиті в одну масу спільним фанатизмом... “До того ж, релігійні громади не мали необхідності надто ж обмежувати індивідуалізм, оскільки комунізм в них був частковий, звичайно обмежений сімейною власністю. Завдяки цим відмітним рисам вони завжди були об’єднаннями з низьким розумовим рівнем і тісним кругозором, форми їхні були неперушні, вони були далекі від піднесених цілей, що відривають від землі, однак зате цю землю експлуатували вони хазяйновито та продуктивно [9, с. 243-246]”.

Свентоховський наводить переконливий приклад – релігійна комуна в Парагваї проіснувала понад 100 років з кінця XVI ст. до середини XVIII ст. Її статут написали двоє сучасників Т. Кампанелли – єзуїти Кательдіно та Мачета. Комуна фактично була державою в державі. Всі поселення були збудовані за одним планом, грошового обігу не було, все майно вважалось власністю Бога, завдяки чому єзуїти розпоряджалися плодами праці всіх громадян. Після того, як Іспанія передала Парагвай Португалії, португальський міністр Помбал у 1768 році зруйнував цей проект єзуїтів [9, с. 86-89].

Іманентна риса будь-якої тоталітарної системи полягає в тому, що норми людяності на дисидентів не поширюються. Якщо в Уто-

пії тих, хто не вірить у потойбічне життя, “не визнають навіть за людей”, однак більш з моральних міркувань – адже вони не вважають, що їм обов’язково відплатиться за добро й зло, а тому не зв’язані в своїх вчинках почуттям відповідальності. То в Місті Сонця з цими людьми розмова коротка: “Але якщо злочин скоєно або проти свободи держави, або проти бога, або проти вищої влади, то без будь-якого співчуття вирок виноситься негайно. І такі злочинці караються лише смертю [8, с. 90]”.

Дивно, що Кампанелла допускає безжалінні репресії проти тих, хто виступає “проти вищої влади”. Як свідчить його ж життєвий досвід (він половину життя просидів за ґратами), цей шлях веде до тюремних підземель, а не до Міста Сонця...

Томмазо Кампанелла заклав в свою систему ще один елемент, який при реалізації перекреслює благі наміри, заради яких запроваджується. Це абсолютне знищення інформаційного суверенітету особистості. Це не лише внутрішнє шпигунство [8, с. 64], яким тотальний нагляд не обмежується. Солярії завжди “ходять і працюють загонами”. Крім того, “... все Місто на таємній сповіді... відкриває свої гріхи властям, які водночас і очищають душі, й довідуються, до яких гріхів найбільш схильний народ [8, с. 92]”. При цьому автор наївно вважає, що інформацію передають знизу вгору не називаючи імен, а просто констатуючи найбільш “тяжкі й шкідливі для держави” гріхи. Таким чином верховний правитель дізнається “до яких гріхів найбільш схильне Місто, і піклується про викорінення їх належними засобами [8, с. 93]”. Ці засоби за Кампанеллою – жертви, молитви і публічна сповідь самого правителя. Зворушлива картина, яка, на жаль, не відповідає політичним реаліям взагалі та сучасним Кампанеллі зокрема. Адже самим “належним засобом” боротьби з “гріхами, шкідливими для держави”, в історії і до, і після Кампанелли, на жаль, було відсікання голів, у яких думки про ці гріхи зароджуються.

Крім спостерігачів, нагляд здійснювали посадові особи. Це ж і в Томаса Мора. В обох системах це привілейований прошарок, безпосередньо причетний до розподілу благ. Наприклад, в Утопії їм дозволяється не працювати, але Т. Мор наївно думає, що цим правом вони не користуватимуться, щоб подавати співгромадянам добрий приклад. При цьому простодушно запевняє: вони не чинять спротиву своєму переобранню (посади керманічів виборні), внаслідок чого можуть повернутися до фізичної праці, яка вважається покаранням!

Більш пізні утопісти, як правило, йшли іншим шляхом – аби щоденна поведінка громадян не завдавала шкоди інтересам суспільства в цілому, вони пропонували не тотальний контроль, а високу самосвідомість. Найяскравіший приклад у цьому плані – “Ікарія” Етьєна Кабе. Але як цього досягти – жоден з них переконливо не пояснив. І спроби реалізувати це на практиці провалилися, зокрема, нагадаю, і в Е. Кабе.

Наостанок зауважимо: нинішня ситуація породжує небезпеку повернення до ідеї тотальної регламентації життя суспільства, яку заклав в утопічну традицію ще Платон у своїй “Державі”, і розвинули Томас Мор в “Утопії” та Томмазо Кампанелла в “Місті Сонця”. Екологічна криза, яка набуває зараз, на початку глобалізації (і значною мірою нею спричинена), планетарних масштабів, очевидно породить потребу в контролі над поведінкою людей, і не лише на виробництві.

Тож не можна виключати того, що наближення цієї кризи до критичної межі викличе потребу в швидких рішучих діях, які, без сумніву, не можна буде здійснити у межах наявних міжнародних демократичних інституцій. Що, природно, породить спокусу звернутися до авторитарних методів, недемократичність яких виправдовуватиметься необхідністю загального порятунку. І чим ефективнішими на першому етапі будуть ті авторитарні методи щодо відвернення глобальної катастрофи, тим більша вірогідність переродження загальнопланетарного людського співтовариства на тоталітарну структуру.

Література:

1. Платон. Государство / Платон // Филеб; Государство; Тимей; Критий / Платон; под общ. ред. А. Ф. Лосев, пер. с древнегреч. С. С. Аверинцева. – М.: Изд-во “Мысль”, 1999. – С. 79-420. – (Классическая философская мысль).
2. Руденко О. М. Світоглядно-утопічні трансформації державного управління ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління: спец. 25. 00. 01 “Теорія та історія державного управління” / О. М. Руденко. – К., 2002. – 20 с.
3. Костюк Г. О. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Г. О. Костюк; [авт. передм. Ю. Бадзьо; пер. та упоряд. Р. Харчук]. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.
4. Бек А. Новое назначение / А. Бек. – М.: Книжная палата, 1987. – 215 с. – (Популярная библиотека).

5. Попов Г. С. С точки зрения экономиста / Г. С. Попов // Новое назначение / А. Бек. – М.: Кн. палата, 1987. – С. 187-213.
6. Жид Ш. История экономических учений: пер. с фр. / Ш. Жид, Ш. Рист.; предисл. Я. И. Кузьмина. – М.: Экономика, 1995. – 544 с. – (Экон. наследие).
7. Мор Т. Утопия / Т. Мор. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 270 с.
8. Кампанелла Т. Город Солнца / Т. Кампанелла. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 175 с.
9. Свентоховский А. История утопий / Александр Свентоховский; вступ. ст. А. Р. Ледницкого; пер. с польск. Е. Загорского. – М.: Типография В. М. Саблина. – 1910. – XXIV, 427 с.
10. Кабе Э. Путешествие в Икарию / Этьен Кабе // Зарубежная фантастическая проза прошлых веков: Социал. утопии: [Сборник: Пер. с латин., англ., фр. / сост., вступ. ст., примеч. И. Семибратовой; иллюстрации С. Михайлова]. – М.: Правда, 1989. – С. 287-432.
11. Марголен Ж.-Л., Ригуль П. Камбоджа: країна неймовірного злочину / Ж.-Л. Марголен, П. Ригуль // Чорна книга комунізму: Злочини, терор і репресії / Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. та ін.; пер. з фр. Я. Кравця. – Львів: “Афіша” 2008. – Розд. 4, гл. 3. – С. 522-574.

***Рецензент** – кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології та філософії Національного університету “Острозька академія” Д. М. Шевчук*